

عوامل اثرگذار بر تخصیص وجوه پس انداز از دیدگاه اسلامی در جایگاه پایه طراحی و ساخت الگوی تامین مالی و بانکداری اسلامی

مرتضی عزتی^۱

چکیده

در جامعه اسلامی مردم رفتارهای خود را بر پایه آموزه‌های دینی تنظیم می‌کنند. ولی همه در این زمینه یکسان نیستند. عامل مهم تعیین کننده این ناهمسانی میان مردم برای رفتار برابر آموزه‌های اسلامی، ایمان آنها است. بر پایه نظریه رفتارهای اقتصادی در چارچوب اسلامی (دینی)، انسان‌ها رفتارهای خود را به گونه‌ای تنظیم می‌کنند که به تناسب ایمان خود، مجموع رضایت خاطر این جهان و زندگی پس از مرگ خود را بیشینه کنند. بر پایه نظریه مالیه اسلامی، چشم‌انداز به کارگیری وجوه پس‌انداز برای یک مسلمان به دو بخش جدا می‌شود: یکی تخصیص به قرض‌الحسنه و دیگری سرمایه‌گذاری سودآور. در نظریه پایه، هدف کسانی که قرض‌الحسنه پرداخت می‌کنند به دست آوردن رضایت خدا و از آن راه، پاداش زندگی پس از مرگ است. هدف سپرده‌گذاری سودآور نیز به دست آوردن سود و هزینه‌کردن آن برای دستیابی به رضایت خاطر حاصل از هزینه کردن آن سود است.

در این نوشتار کوشش می‌شود یک چارچوب نظری برای عرضه وجوه پس‌اندازهای مردم به دو بخش مالی قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری سودآور تبیین و ارایه شود. در این بخش نخست چارچوب، پیش‌فرض‌ها و فرض‌های نظریه ارایه می‌شود، سپس تحلیل با روش‌های ریاضی، هندسی و منطقی ارایه و چگونگی این اثر ایمان تبیین می‌شود. سپس این چارچوب نظری، در یک پژوهش تجربی، ارزیابی می‌شود. این ارزیابی با به کارگیری داده‌های واقعی ۵۰۰ خانوار از شهرستان زاهدان که با پرسشنامه گردآوری شده انجام می‌شود. نتیجه نشان می‌دهد. خواسته‌های مردم در چارچوب بازارهای رسمی پس‌انداز و سرمایه‌گذاری برآورده نمی‌شود. و این امر موجب می‌شود کردارهای آنها به خارج از چارچوب‌های رسمی نیز برود. بر این پایه باید در طراحی بانکداری و نظام تامین مالی اسلامی نیز به شدت به این واقعیت‌ها توجه کرد تا بانکداری و تامین مالی اسلامی بتواند موفق باشد. این واقعیت با دستاوردهای جدید علم بازاریابی برابری می‌کند.

واژگان کلیدی: بانکداری اسلامی، تامین مالی، ایمان، قرض‌الحسنه

مقدمه

بیشتر کوشش‌ها در زمینه بانکداری اسلامی و تأمین مالی اسلامی برای طراحی و تدوین چارچوب بانکداری یا ابزارهای اسلامی، بی‌توجه به واقعیت‌های بازار به ویژه بخش عرضه وجوه پس‌انداز بوده است. متأسفانه در بیشتر این کوشش‌ها، مشتری نادیده گرفته شده است. شاید بتوان گفت یکی از علت‌های ناموفق بودن این طراحی‌ها نگاه اعتقادی، حقوقی و فنی تنها، به این موضوع بوده و شناخت علمی بازار و سیاست‌گذاری علمی به ویژه در زمینه رفتارهای اقتصادی پس‌اندازکنندگان، سپرده‌گذاران و سرمایه‌گذاران به فراموشی سپرده شده است. واقعیت بازار مالی این است که یک سوی آن، عرضه وجوه است و تنها سوی دیگر آن بانک، بورس، واسطه‌ها و تقاضا است. در بیشتر بررسی‌های بانکداری و تأمین مالی اسلامی این بخش بسیار مهم، فراموش شده است. هر چند به تقاضا نیز از نگاه علمی کمتر توجه شده است، ولی بخش عرضه وجوه، مهمتر از بخش تقاضا است. زیرا اگر عرضه یا پس‌انداز و سپرده‌گذاری نباشد، نه بانک می‌تواند فعالیت کند و نه تقاضا پوشش داده می‌شود. در این شرایط بازار با مشکل شکاف عرضه و تقاضا روبرو و نابسامانی‌های پولی و مالی در اقتصاد ایجاد می‌شود. در چنین شرایطی که عرضه وجوه اندک است، فشار تقاضا موجب می‌شود بانک‌ها و سرمایه‌گذاران از رعایت بسیاری از مقررات و قاعده‌های اسلامی کوتاه بیایند و حتی برخلاف قاعده‌های اسلامی به سوی پرداخت سودهای ثابت بالا برای جذب منابع بروند و در برابر آن بانک‌ها و دیگر واسطه‌ها، تسهیلات را با سود ثابت بالا به متقاضیان بپردازند تا بتوانند به تعهدات خود به سپرده‌گذاران عمل کنند. این واقعیت موجب شکست بسیاری از تلاش‌ها به ویژه در ایران در زمینه طراحی بانکداری و تأمین مالی اسلامی و ابزارهایی برای آن شده است. بانک اسلامی یک بخش اقتصاد است. چه بخواهیم چه نخواهیم تنها راه موفقیت در اقتصاد، استفاده از ابزارهای علمی در سیاست‌گذاری است.

در زمینه عرضه وجوه در بازارهای مالی اسلامی کوشش‌های علمی چندانی انجام نشده است و به همین علت در این زمینه نظریه علمی تدوین نشده است. در نتیجه راه‌های علمی برای جذب منابع و سیاست‌گذاری عالمانه در بازار اسلامی برای بانک‌ها روشن نیست. این بانک‌ها از دانش علمی در این زمینه بی‌بهره مانده‌اند.

نمونه روشن این مشکل، همان مشکلی است که در اقتصاد ایران با آن روبرو هستیم. بانک‌ها هیچ ابزاری جز افزایش سود و کاهش ریسک سود برای سپرده‌گذاران ندارند. چون دانشمندان به این موضوع نپرداخته‌اند و علم لازم در این زمینه تولید نشده است و در نتیجه این بانک‌ها از ابزارهای علمی بازار اسلامی بی‌بهره مانده‌اند.

افزون بر این بانک‌های ایران از دانش بازاریابی روز نیز بی‌بهره مانده‌اند. یک علت آن این است که نمی‌خواهند ابزارهای بازاریابی بانکداری ربوی را به کار بگیرند و علت مکمل آن نیز این است که ابزار دیگری ندارند. در این شرایط برای بانک راهی جز شکست در زمینه اقتصادی و یا شکست در زمینه به کارگیری قاعده‌های اسلامی بانکداری نیست. هر چند ممکن است الگوی خوبی بر پایه اعتقادات برای بانک اسلامی ساخت و ارایه کرد، ولی تجربه نشان داده است که در این شرایط با شکست روبرو خواهد شد.

نکته مهم در این زمینه این است که بانک‌ها خود توان تبدیل و بازسازی ابزارهای علمی روز را برای بانکداری اسلامی ندارند و همچنین نتوانسته‌اند از کسانی که توان تبدیل این ابزارها یا توان تولید علمی در این زمینه را دارند بهره بگیرند.

علم بازاریابی امروز برای همه بنگاه‌ها این توصیه را دارد که نیازها و خواسته‌های مشتریان را بشناسید و بر پایه آن محصول خود را تولید کنید. دیگر دوره ساختن نیاز و تحمیل کالا و خدمت به مشتری گذشته است. باید هدف‌های بنگاه را با تأمین نیازها و خواسته‌های مشتریان تأمین کنیم. بی‌شک درک این جمله به ویژه در بانکداری و تأمین مالی اسلامی و تعصبی که ممکن است نزد برخی اندیشمندان علاقه‌مند به بانکداری و تأمین مالی اسلامی وجود داشته باشد، بسیار دشوار است. ولی یک واقعیت علمی مهم است که تلاش‌ها در این زمینه بی‌درک آن و پایه‌ریزی بانکداری و تأمین مالی اسلامی بر پایه آن، با شکست روبرو خواهند شد و یا دست کم موفقیت بایسته را نخواهند داشت. چنانچه این کوشش‌ها در ایران نیز با موفقیت همراه نبوده است و در بیشتر کشورها نیز از موفقیت چندانی برخوردار نبوده است، مگر آنکه به این واقعیت‌های علمی توجه شده باشد. نمونه موفق بانکداری اسلامی در زمینه توجه به نیاز و خواست مشتری، گیشه‌ها، شعبه‌ها و بخش‌های اسلامی در بانک‌های

غیر اسلامی است که بر پایه نیاز مشتری ایجاد شده‌اند. البته در این بانک‌ها نیز هنگامی که بانک به عرضه و تقاضا با نگاه علمی توجه نکرده است با شکست روبرو شده است، ولی آنها که به این بخش علم توجه کرده‌اند، موفق بوده‌اند. نمونه دیگر در این زمینه، موفقیت نسبی بانک‌هایی است که ناچار به رقابت برای تامین نیاز مشتری بوده‌اند. هر چند اینها نیز هنوز از دانش علمی چندانی در زمینه عوامل اثرگذار بر سپرده‌گذاری در بازار اسلامی برخوردار نیستند، ولی به نیاز مشتری بر پایه تجربه و آزمون و خطای خود، توجه داشته‌اند و توانسته‌اند موفقیت نسبی به دست آورند. بی‌شک اگر این بانک‌ها از ابزارهای علمی برای سیاست‌گذاری جذب و هدایت سپرده‌ها برخوردار شوند - با توجه به انگیزه اعتقادی مردم - بسیار موفق‌تر خواهند بود و می‌توان امید داشت بانکداری اسلامی به هدف‌های بلند خود برسد و در راستای رشد و توسعه خود و اقتصاد کشورها بسیار موثرتر باشد.

افزون بر اینها از دیدگاه کارکردی به ویژه با هدف‌های اسلامی، این مساله، بسیار مهم است که انسان‌ها چگونه در تخصیص وجوه پس‌انداز خود میان دو نهاد قرض‌الحسنه یا سرمایه‌گذاری سودآور، تصمیم‌گیری می‌کنند؟ و پس‌اندازهای خود را بر چه پایه‌ای و با چه هدفی در اختیار بانک می‌گذارند؟ در برابر، بانک نیز ملزم به به کارگیری این وجود در چه راهی است؟ بر پایه نظریه رفتارهای اقتصادی در چارچوب اسلامی (دینی)، انسان‌ها رفتارهای خود را به گونه‌ای تنظیم می‌کنند که بر پایه ایمان خود، مجموع رضایت خاطر این جهان و زندگی پس از مرگ خود را بیشینه کنند. بر پایه نظریه بانکداری اسلامی، می‌توان سپرده‌ها نزد بانک‌های اسلامی را به دو دسته جدا کرد: یکی سپرده‌های قرض‌الحسنه و دیگری سپرده‌های سودآور. در نظریه پایه، هدف کسانی که قرض‌الحسنه پرداخت می‌کنند به دست آوردن رضایت خدا و از آن راه پاداش زندگی پس از مرگ است. هدف سپرده‌گذاری سودآور نیز به دست آوردن سود و رضایت خاطر حاصل از هزینه کردن آن سود است. با این مقدمه، در این نوشتار کوشش می‌شود یک چارچوب نظری برای عرضه وجوه پس‌اندازهای مردم به دو بخش مالی قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری سودآور تبیین شود. نخست چارچوب، پیش‌فرض‌ها و فرض‌های نظریه نوشته می‌شود، سپس تحلیل با روش‌های ریاضی، هندسی و منطقی ارائه می‌شود. آنگاه در چارچوب یک پژوهش تجربی ارزیابی تجربی می‌شود و در پایان، جمع‌بندی ارائه می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

اقتصاددانان مسلمان در زمینه عوامل مؤثر بر رفتارهای اقتصادی و نیز بررسی‌های قرض و سپرده‌گذاری اسلامی، پژوهش‌هایی انجام داده‌اند. از آنجا که در زمینه موضوع این مقاله بررسی قایل ارائه‌ای یافت نشد، اشاره‌ای به بررسی‌های انجام شده در زمینه بازار مالی اسلامی می‌کنیم. می‌توان بررسی‌ها در زمینه موضوع قرض‌الحسنه، سپرده‌ها و تسهیلات بانکی و تامین مالی اسلامی را در ۴ دسته از هم جدا کرد:

۱- نوشته‌های فقهی - حقوقی پیرامون ماهیت و ابعاد سپرده‌ها، تسهیلات و ابزارهای مالی اسلامی که گستردگی زیادی دارد و می‌توان از نمونه آنها به نوشته‌های توتونچیان ۱۳۷۷، ابراهیمی ۱۳۷۱، حبیبیان ۱۳۸۳، منان^۱ ۱۹۷۰، موسویان ۱۳۸۳ و ۱۳۸۴، عرب مازار و کیقبادی ۱۳۸۵، نظرپور و ابراهیمی ۱۳۸۸، سیفلو ۱۳۸۹، ابوجعفری ۱۳۸۹، شعبانی موثقی ۱۳۹۳، خان ۱۹۹۱، و مانند اینها اشاره کرد که در این دامنه جای می‌گیرند.

۲- نوشته‌ها درباره ابعاد مختلف اثرگذاری بانکداری اسلامی یا قاعده‌ها، حساب‌ها و عملکرد مؤسسات پرداخت‌کننده قرض‌ها و تسهیلات اسلامی که در دامنه علمی مسأله پرداخته‌اند، نظیر سهیلی و همکاران ۱۳۸۹، اسلامی ۱۳۸۵، عباسی و صدر ۱۳۸۴، طیبی ۱۳۸۳، حسن‌زاده و کاظمی ۱۳۸۳، اسلامی ۱۳۷۵، ابونوری و قاسمی تازه آبادی ۱۳۸۶، حسن‌زاده و احمدیان، ۱۳۹۱، مهربانی ۱۳۹۱، عزتی ۱۳۹۴، توتونچیان ۲۰۰۹، توتونچیان ۲۰۰۵ و مانند اینها.

۳- بررسی‌های پیرامون رفتار افراد تقاضاکننده تسهیلات اسلامی که بیشتر جنبه نظری داشته‌اند و می‌توان از جمله به

نوشته‌های شاکر ۱۹۹۳، بن جیلالی^۱ ۱۹۹۵، اثنی عشری و بابایی ۱۳۸۸، و مانند اینها اشاره کرد.

۴- بررسی در باره عوامل اثرگذار بر رفتار افراد و جامعه در کردار پرداخت قرض و عرضه سرمایه و سپرده اسلامی که بسیار اندک است و از جمله مقاله‌های عزتی ۱۳۸۷، عزتی ۱۳۸۸ و در سطح خرد و مقاله حاضر می‌باشد.

چنانچه دیده می‌شود در این بررسی‌ها، تنها چند بررسی گروه چهارم به موضوع رفتار عرضه وجوه در چارچوب اسلامی پرداخته‌اند و آنها نیز بیشتر جنبه تجربی دارند. بر این پایه بانکداری و تأمین مالی اسلامی در زمینه نظریه و تحلیل تجربی این موضوع بسیار فقیر است و نیازمند بررسی‌های بسیار بیشتری است. این نوشتار کوششی برای پردازش نظریه در زمینه عوامل اثرگذار بر به‌کارگیری وجوه پس‌انداز در زمینه قرض‌الحسنه یا سرمایه‌گذاری سودآور است که در نوع خود بی‌مانند است.

۳. چارچوب و پیش‌فرض‌ها

در اینجا چند نکته در زمینه پیش‌فرض‌های پایه‌ای و چارچوب این تحلیل یادآوری می‌کنیم. این پیش‌فرض‌ها بر پایه بررسی عزتی (۱۳۸۲) استوار است.

۳.۱. پیش‌فرض‌ها

۱. انگیزه انسان برای رفتارهایش به دست آوردن رضایت خاطر در زندگی این جهان و زندگی پس از مرگ است که در دیدگاه اسلامی به آن رستگاری در دنیا و آخرت نیز گفته می‌شود.
۲. هدف انسان به دست آوردن بیشترین رضایت خاطر در این جهان و جهان دیگر است.
۳. انسان در چارچوب عقلانیت اقتصادی با چارچوب زیر رفتار می‌کند:
 - الف. دامنه زندگی انسان، این جهان و جهان دیگر است و هزینه فراهم کردن آسایش هر دو زندگی را باید در این جهان پرداخت کند.
 - ب. انسان (و انسان مسلمان) در رفتارهایش در پی دست‌یابی به رضایت خاطر بیشتر است و رضایت خاطر بیشتر را بر رضایت خاطر کمتر ترجیح می‌دهد. این ترجیح برابر و هماهنگ با فطرت انسانی است.
 - پ. عقل وسیله‌ای است که انسان می‌تواند با به‌کارگیری آن، خوب را از بد و سودمند را از زیان‌ده جدا کند و انسان از این توانایی عقل برای تصمیم‌گیری در رفتارهایش یاری می‌گیرد. افزون بر عقل، توانایی‌های دیگر انسان نیز می‌توانند در این تشخیص به او کمک کنند. مانند اینکه انسان می‌تواند رضایت خاطری را که از مصرف هر کالا یا انجام هر کردار به دست می‌آید در برابر رضایت خاطر مصرف دیگر کالاها و کردارها رتبه‌بندی کند.
 - ت. انسان در مصرف برخی کالاها، اشباع‌پذیر و در برخی می‌تواند اشباع‌ناپذیر باشد. با این حال، فرض اینکه تنها تصمیم‌گیری در دامنه اشباع‌ناپذیری را وارد تحلیل می‌کنیم، از دیدگاه اسلام فرض پذیرفتنی‌ای است.
 - ث. رجحان‌های انسان برای رضایت خاطری که از کردارها به دست می‌آید، انتقال‌پذیر هستند.

۳.۲. فرض‌های ساده‌سازی

۱. عرضه وجوه پس‌انداز. برای ساده‌شدن تحلیل در اینجا چنین در نظر می‌گیریم که پس‌اندازها تنها می‌تواند در دو راه به کارگرفته شود: یکی پرداخت قرض‌الحسنه یا سپرده‌گذاری قرض‌الحسنه نزد بانک برای به دست آوردن پاداش خدا و فراهم کردن آسایش (بهشت) در زندگی پس از مرگ و دیگری سرمایه‌گذاری سودآور در غیر بانک یا سپرده‌گذاری سودآور در بانک برای به دست آوردن سود که همه اینها با شرط رعایت حکم دین مجاز هستند. گاهی برای ساده‌تر شدن تحلیل، راه دوم را تنها سپرده‌گذاری بانکی سودآور در نظر می‌گیریم. این فرض برای ساده‌سازی است و می‌توان تحلیل آن را به ترکیب اینها

گسترش داد.

می‌توان سپرده‌ها نزد بانک‌های اسلامی را به دو دسته جدا کرد: یکی سپرده‌های قرض‌الحسنه و دیگری سپرده‌های سودآور. هر چند می‌توان این سپرده‌ها را به گونه‌های دیگر نیز دسته‌بندی کرد، ولی برای سادگی تحلیل در اینجا فرض می‌کنیم سپرده‌گذاری در این دو دسته ممکن است.

۲. پس انداز می‌تواند با ۳ هدف انجام شود: یکی احتیاطی، دیگری سرمایه‌گذاری برای سود و سومی دادن قرض‌الحسنه برای به دست آوردن رضایت خدا. هر کسی ممکن است پس‌انداز خود را با یک، دو یا هر سه هدف یاد شده انجام دهد. در اینجا فرض می‌کنیم پس‌اندازی معیار تصمیم فرد است که بتواند در این دو راه به کار گرفته شود: یکی پرداخت قرض‌الحسنه یا سپرده‌گذاری قرض‌الحسنه و دیگری سرمایه‌گذاری سودآور در غیر بانک یا سپرده‌گذاری سودآور در بانک.

۳. انتظاری بودن رضایت خاطر. رضایت خاطر، به ویژه رضایت خاطر زندگی پس از مرگ یک رضایت خاطر انتظاری است و اندازه آن به دو عامل بستگی دارد: ۱- نوع و اندازه پاداش برای هر کردار و ۲- اندازه اطمینانی (ایمانی) که انسان به دست‌یابی به (رخ دادن) این رضایت خاطر (و پاداش) دارد.

۴. نوع و اندازه پاداش برای هر کردار. نوع و در برخی کردارها، نمای کلی اندازه پاداشی که برای کردار سفارش شده از سوی خدا به کننده آن کردار داده می‌شود در قرآن آمده است. بهشت، برترین پاداش جهان پس از مرگ است. این بهشت، جایگاه‌ها، سطح‌های گوناگونی دارد. هر اندازه کردارهای در راه خدا که انسان انجام می‌دهد بیشتر باشد، سطح بالاتری از بهشت برای او دیده شده است. کسی از تفاوت دقیق این سطح‌ها، آگاهی کامل ندارد، اما با یک نگاه کلی می‌توان دریافت که با اندازه و شمار کردارهای در راه خدا که از سوی انسان در این جهان انجام می‌شود، نسبت دارد. دست‌یابی به رضوان که رضایت ناب خدا (بی هیچ چیز اضافه یا کم) است و می‌تواند هدف کردارهای انسان باشد، گونه دیگری از هدف انسان است که می‌تواند جایگاه یا سطح بالاتری از بهشت باشد.

- بر این پایه فرض می‌کنیم پاداش خدا در زندگی پس از مرگ برای همه کردارها از یک نوع است و هر چه کردارهای در راه خدا بیشتر باشد، پاداش آنها افزایش می‌یابد.

- فرض می‌شود همه انسان‌ها (در اندازه خود) از نوع و اندازه پاداش هر کرداری آگاهی دارند.

- برای ساده شدن تحلیل می‌توان چنین دید که همه رضایت خاطرها از کردارها در دو جهان به دست می‌آید. در واقعیت هر کرداری چه برای زندگی این جهان چه در راه خدا در خود رضایت خاطر زندگی این جهان یا رضایت خاطر زندگی پس از مرگ یا ترکیب اینها را دارد. ولی برای سادگی فرض می‌کنیم سرمایه‌گذاری سودآور تنها رضایت خاطر این جهانی و قرض-الحسنه تنها رضایت خاطر جهان دیگر را در بر دارد. با اندکی گسترش تحلیل، حالت واقعی نیز همین نتیجه تحلیل را دارد.

۵. اطمینان از پاداش خدا در زندگی پس از مرگ. انسان‌های بی دین چون ایمانی ندارند، از پایه، به آنچه دین گفته است اطمینانی ندارند. پس به اینکه کردارهای نیک و در راه خدا، پاداشی برایشان داشته باشد نیز ایمان ندارند. بر این پایه می‌توان گفت اطمینان این گونه انسان‌ها به رخ دادن خبرهای دینی برای روز واپسین و پاداش و جزای خدا در زندگی پس از مرگ، صفر است. در برابر، انسان‌هایی که ایمان دارند، به وعده‌های دین و خدا اطمینان دارند. به سخن دیگر، می‌توان گفت ایمان، نوعی اطمینان است و این ایمان، در جایگاه اطمینان به خدا و ویژگی‌های او، اطمینان به پیامبران و به وعده‌های آنان در باره جهان پس از مرگ (مانند حساب و کتاب، بهشت و دوزخ و مانند اینها) است. این ایمان، یعنی اطمینان به درستی این وعده‌ها که از آنها، پاداش خدا برای زندگی پس از مرگ است. بر این پایه می‌توان گفت درجه ایمان، همسان با درجه اطمینان به پاداش خدا برای زندگی پس از مرگ است (دست کم می‌توان این اطمینان را بر پایه ایمان و همسان آن دانست).

۶. یکسانی همه رضایت خاطرها. مفهوم رضایت خاطر به مفهوم گسترش یافته برای زندگی این جهان و زندگی پس از مرگ، رضایت خاطر مادی یا معنوی و مانند آن می‌تواند همسان دیده نشود، اما در اینجا همه آنها با هم دارای ویژگی جمع شدنی، مقایسه کردنی و جان‌نشین کردنی دیده می‌شوند.

۴. تحلیل تخصیص وجوه

انسان می‌تواند دارایی خود را برای دستیابی به رضایت خاطر زندگی این جهان یا زندگی پس از مرگ تخصیص دهد. یکی از دارایی‌های انسان پس‌انداز او است. او می‌تواند پس‌انداز خود را سرمایه‌گذاری کند و از درآمد آن با افزایش مال و نیز بر پایه تابع مصرف، با افزایش مصرف، رضایت خاطر این جهانی فراهم کند. افزون بر این، انسان می‌تواند از این دارایی (پس‌انداز) خود با پرداخت قرض‌الحسنه و یا مانند آن در راه خدا برای به دست آوردن پاداش و رضایت خاطر زندگی پس از مرگ بهره ببرد. از این رو برای ساده شدن تحلیل در اینجا چنین در نظر می‌گیریم که هر کسی در تصمیم‌گیری تخصیص وجوه پس‌انداز خود (ساده شده) میان ۲ گزینه است:

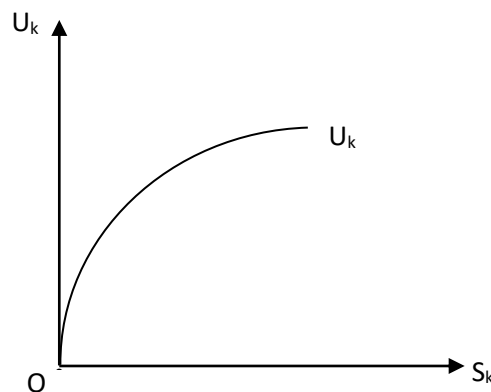
۱. تخصیص وجوه پس‌انداز برای سرمایه‌گذاری سودآور و به دست آوردن سود و رضایت خاطر زندگی این جهان. این رضایت خاطر همزمان با به دست آوردن سود و هزینه‌کردن آن برای زندگی این جهان به دست می‌آید.
۲. تخصیص وجوه پس‌انداز به پرداخت قرض‌الحسنه و سپرده‌گذاری در حساب قرض‌الحسنه برای فراهم کردن رضایت خدا و پیامد آن، پاداش زندگی پس از مرگ. این رضایت خاطر همزمان با به دست آوردن پاداش و در زندگی جهان دیگر به دست می‌آید.

۵. تحلیل رضایت خاطر

آنچه در اینجا برای هر کسی عامل تعیین کننده است، اندازه رضایت خاطر است که از تخصیص پس‌انداز به هر یک از این ۲ دسته کردار به دست می‌آورد. برای مومن (با ایمان میانه) در شرایط عادی، تابع رضایت خاطر هر ۲ این سپرده‌ها، شکل عادی دارد، یعنی رضایت خاطر تخصیص هر واحد سرمایه‌گذاری برای هر یک از این کردارها، مثبت ولی رضایت خاطر نهایی آن کاهشنده است.

در اینجا رضایت خاطر سرمایه‌گذاری با سود برای هزینه کردن در این جهان و قرض‌الحسنه برای پاداش زندگی پس از مرگ (با آوردن اثر ضریب اطمینان به رخ دادن آنها) را رضایت خاطر انتظاری می‌گیریم. در این جا برای این تابع رضایت خاطر داریم:

$$U_k = \sum_{k=0}^n B_k f(S_k) \quad (1)$$

نمودار ۱. تابع رضایت خاطر تخصیص پس‌انداز

با فرض اینکه B_k ضریب اطمینان یا احتمال دستیابی به رضایت خاطر در هر گزینه و S وجوه تخصیص داده شده به قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری سودآور) است. نمودار ۱ می‌تواند برای هر یک از این دو گونه و نیز جمع آنها گرفته شود. آنچه در اینجا ملاک تصمیم‌گیری انسان در تخصیص وجوه خود به این دو گونه تخصیص است، رضایت خاطر نهایی است که از هر یک به دست می‌آورد. این رضایت خاطر نهایی نیز از ضریب اطمینان به تحقق پاداش هر گونه تخصیص و به دست آوردن رضایت خاطر آن ضربدر رضایت خاطر پاداش در صورت تحقق قطعی به دست می‌آید. ضریب اطمینان به رخ دادن

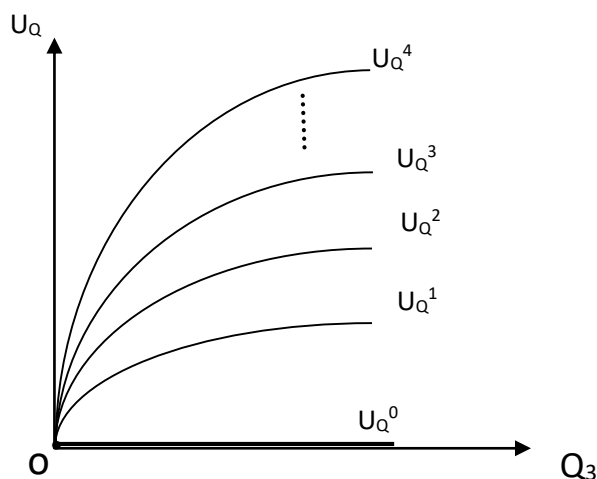
پاداش خدا و رضایت خاطر آن در زندگی پس از مرگ به درجه ایمان هر کس بستگی دارد. یعنی هر چه ایمان بیشتر باشد اطمینان به تحقق اخرت و رضایت خاطر آن را بیشتر می‌داند.

اگر کسی ایمان زیاد داشته باشد، امید ریاضی رضایت خاطر پاداش جهان پس از مرگ، که از تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه در راه خدا به دست می‌آورد، برای او با ارزش بیشتری وارد تصمیم می‌شود و اگر ایمانی نداشته باشد، این امید ریاضی صفر خواهد شد. تابع رضایت خاطر کشیده شده از U^0_Q (که برابر با محور افقی است) تا U^4_Q ، تابع‌های رضایت خاطر را برای پرداخت قرض‌الحسنه برای دستیابی به پاداش در زندگی پس از مرگ با وارد کردن اثر درجه ایمان از صفر تا ایمان بسیار بالا نشان می‌دهند.

$$U^4_Q = B^4 f(Q) \quad (۲)$$

$$..U^0_Q = B^0 f(Q)$$

در اینجا Q اندازه تخصیص وجوه به قرض‌الحسنه برای به دست آوردن پاداش زندگی پس از مرگ را نشان می‌دهد.

نمودار ۲. تابع رضایت خاطر زندگی پس از مرگ به ازای تخصیص وجوه به قرض‌الحسنه با درجه‌های ایمان گوناگون

با فرض اینکه بازارهای مالی، اسلامی کار می‌کنند و سپرده‌ها از سوی بانک تنها در راستا و در تطابق با دین به کار گرفته می‌شوند و در آن ربا نیست، رضایت خاطر به کارگیری وجوه پس‌انداز برای سرمایه‌گذاری و سپرده‌گذاری سودآور، بیشتر تابع سود این سرمایه‌گذاری‌ها است. هر چه این سود بیشتر باشد با ثابت بودن دیگر شرایط، رضایت خاطر انتظاری سپرده‌گذاری بیشتر خواهد شد. این سود، خود تابع ۴ عامل است:

نخستین عامل، مبلغ سرمایه‌گذاری یا سپرده است (I).

دومی، مدت زمان سرمایه‌گذاری، مشارکت یا سپرده‌گذاری است (T).

دیگری، گزینه‌های گوناگون برای سودهایی که ممکن است تحقق بیابند (Ri).

چهارمی، احتمال تحقق هر یک از این گزینه‌های سود است (Pi).

با این فرض‌ها، جمع سود انتظاری در یک سرمایه‌گذاری از ضرب کردن اینها مانند زیر به دست می‌آید:

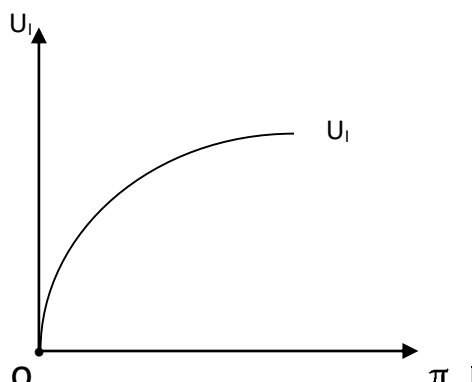
$$\pi = \sum P_i \cdot I \cdot T \cdot R_i$$

با این فرض، این سود مانند زیر در تابع رضایت خاطر آورده می‌شود:

$$U_I = F\left(\sum_{i=0}^n P_i \cdot I \cdot T \cdot R_i\right) = f(\pi) \quad (۳)$$

با فرض اینکه سرمایه‌گذاری با این سود رابطه یک به یک دارد، می‌توانیم بنویسیم:

$$U_I = F\left(\sum_{i=0}^n \text{Pi. I. T. Ri}\right) = f(\pi) = f(I) \quad (۴)$$

نمودار ۳. تابع رضایت خاطر سرمایه‌گذاری برای به دست آوردن سود

همچنین با فرض ضریب اطمینان رخ دادن «یک» برای دست‌یابی به رضایت خاطر این سود، خواهیم داشت:

$$U_I = f(\pi) = f(I) \quad (۵)$$

۶. تبیین چگونگی تخصیص وجوه پس‌انداز

انسان می‌تواند بر پایه نیازها، شرایط و ویژگی‌های خود و نیز گزینه‌های گوناگون در پیش روی خود از پس‌انداز خود بهره‌برداری کند. پس‌انداز یک دارایی مهم است که می‌تواند مانند بسیاری از دارایی‌های دیگر در راه به دست آوردن رضایت خاطر زندگی این جهان و نیز رضایت خاطر زندگی پس از مرگ به کار گرفته شود. همچنین هر کسی می‌تواند به تناسب گزینه‌های پیش روی خود ترکیبی و یا تخصیصی را برگزیند که هم زمان، هر یک یا هر دو هدف (این جهان و زندگی پس از مرگ) را تأمین کند. می‌توان گفت رضایت‌خاطری که انسان در هر تخصیص به دست می‌آورد بر پایه برداشت‌هایش از هر یک، با یکدیگر جانشین هستند. به این معنا که اگر بتواند یک واحد از پس‌انداز خود را به سرمایه‌گذاری تخصیص دهد، می‌تواند به جای آن، همان واحد را به پرداخت قرض‌الحسنه تخصیص دهد.

می‌توانیم بگوییم که هر کسی پس‌انداز خود را به ۲ بخش جدا می‌کند و یک بخش را برای به دست آوردن رضایت خاطر زندگی این جهان و بخش دیگر را برای به دست آوردن رضایت خاطر زندگی پس از مرگ تخصیص می‌دهد. رضایت‌خاطری را که شخص از تخصیص پس‌انداز به دست می‌آورد، با رضایت خاطر تخصیص به کردارهای دیگر برابری می‌دهد و هر یک را که رضایت خاطر بیشتری برای او فراهم کند بر می‌گزیند. تابع رضایت خاطر هر شخص از ۲ دسته رضایت خاطر این جهان و رضایت خاطر پس از مرگ تشکیل شده است که با فرض وابسته نبودن آنها برای تخصیص به ۲ دوره خواهیم داشت:

$$U_S = U_2(I) + U_Q(Q) = f(I, Q) \quad (۶)$$

که با فرض‌های عقلانیت و عادی بودن انسان داریم:

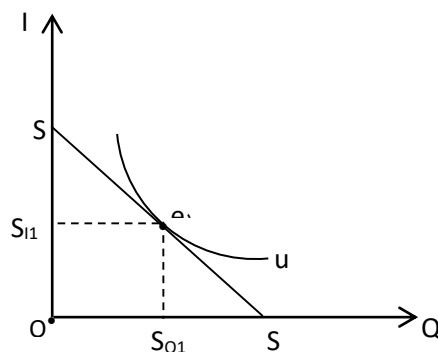
$$U'_I > 0, \quad U'_Q > 0 \quad (۷)$$

$$U''_I < 0, \quad U''_Q < 0 \quad (۸)$$

یعنی رضایت‌خاطرهای نهایی مثبت هستند. (اما رضایت خاطر نهایی تخصیص پس‌انداز به هر نوع کردار کاهنده است. به سخن ساده یک انسان عادی تلاش می‌کند در اندیشه فراهم کردن آسایش خود در هر ۲ دوره زندگی باشد. برای نشان دادن چگونگی تصمیم‌گیری تخصیص پس‌انداز بین دو گونه کردار، نیازمند رویه رضایت‌خاطر آنها هستیم. از روی رویه رضایت‌خاطر منحنی بی‌تفاوتی به دست می‌آید. تلاش می‌کنیم در فضای دو بعدی نمونه آن را نشان دهیم. فرض می‌کنیم شخصی M واحد پس‌انداز دارد که می‌تواند برای به دست آوردن رضایت خاطر زندگی این جهان آن را سرمایه‌گذاری کند و یا برای به دست

آوردن رضایت خدا (و پاداش خدا برای به دست آوردن رضایت خاطر زندگی پس از مرگ) آن را قرض‌الحسنه بدهد. اگر تابع رضایت خاطر U_I او را یک سوی رویه رضایت خاطر و U_Q را یک سوی دیگر رویه رضایت خاطر بگذاریم، از روی اینها منحنی بی تفاوتی تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری و قرض‌الحسنه به دست می‌آید.

نمودار ۴ را نگاه کنید. در آن خط SS ، خط دارایی پس‌انداز شده شخص و منحنی بی تفاوتی به دست آمده از رویه رضایت خاطر دو گونه تخصیص است. او می‌تواند همه پس‌انداز خود را روی محور افقی به قرض‌الحسنه تخصیص دهد یا به همین اندازه روی محور عمودی به سرمایه‌گذاری تخصیص دهد. اگر او رفتاری عادی داشته باشد، با برخورداری از ایمان به خدا، جهان و زندگی پس از مرگ، در نقطه‌ای مانند e_1 در تعادل خواهد بود که بخشی از پس‌انداز خود را مانند S_{I1} به سرمایه‌گذاری و بخشی را مانند S_{Q1} به قرض‌الحسنه تخصیص می‌دهد. آنچه در اینجا در اندازه تخصیص به هر نوع کردار اثرگذار است، اندازه رضایت خاطر نهایی هر یک از این دو است. از آنجا که واحد پس‌انداز شخص برای تخصیص به هر دو، یکی دیده شده است. شیب خط دارایی (پس‌انداز) برابر یک است. شیب منحنی بی تفاوتی نیز برابر منفی نسبت رضایت خاطر نهایی که شخص برای پس‌انداز تخصیص داده شود به قرض‌الحسنه برای خود اندازه‌گیری می‌کند به رضایت خاطر نهایی پس‌انداز تخصیصی به سرمایه‌گذاری سودآور است.

نمودار ۴. تعادل تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری سودآور

بر این پایه هر چه رضایت خاطر نهایی تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه، بیشتر (کمتر) شود، شیب منحنی بی تفاوتی افزایش (کاهش) می‌یابد و هر چه رضایت خاطر نهایی تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری سودآور بیشتر (کمتر) شود، شیب منحنی بی تفاوتی کاهش (افزایش) می‌یابد. بر پایه این افزایش و کاهش شیب منحنی بی تفاوتی، شخص اندازه بیشتر یا کمتری از پس‌انداز خود را به قرض‌الحسنه تخصیص خواهد داد.

همچنین می‌دانیم که رضایت خاطر آینده حاصل از سود سرمایه‌گذاری قطعی نیست و به عواملی مانند شرایط بدنی و سن شخص و نیز امنیت اقتصادی و اجتماعی بستگی دارد (این غیر از احتمالی بودن سود است و احتمالی بودن رضایت خاطر، با فرض دریافت سود است). همچنین پنداشت هر شخص از قطعی بودن رضایت خاطر زندگی پس از مرگ هم به درجه ایمان او بستگی دارد. بر این پایه دو عامل مهم برای اندازه رضایت خاطر و رضایت خاطر نهایی تخصیص پس‌انداز به دو گونه کردار، «سن و شرایط دیگر شخصی و اجتماعی» و «ایمان او به خدا، جهان پس از مرگ و رضایت خاطر زندگی در آن جهان» است. بر این پایه برای تابع رضایت خاطر تخصیص پس‌انداز خواهیم داشت:

$$U_S = B_2 U(I) + B_3 U(Q) \quad (9)$$

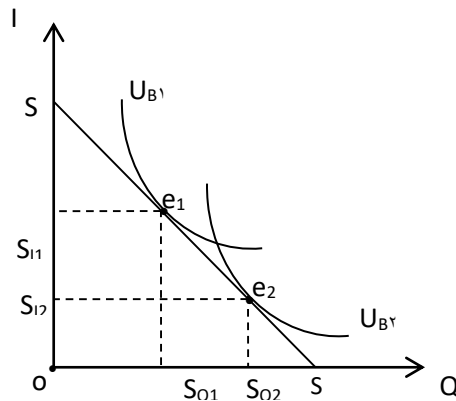
که در آن برای انسان‌های عادی در سن غیرپیری B_2 نزدیک یک است، ولی B_3 کمتر از یک است و می‌تواند صفر نیز باشد. چون ایمان صددرصدی (یقین) برای افراد ویژه (خاص) است و مردم عادی ایمان متوسطی دارند، اگر فرض کنیم در

فضای دو بعدی تحلیل می‌کنیم، یعنی چنانچه فرض کنیم شخص، پس‌انداز خود را تنها برای قرض‌الحسنه دادن یا سرمایه‌گذاری تخصیص می‌دهد، شیب منحنی بی تفاوتی خواهد شد:

$$\frac{\partial U_Q}{\partial U_I} = \frac{B_3 U'_Q}{B_2 U'_I} \quad (10)$$

۷. تبیین اثر ایمان بر تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری

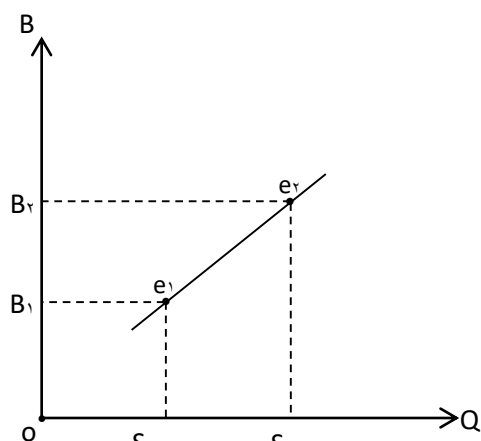
چنانچه گفتیم اثر ایمان بر تابع قرض‌الحسنه در جایگاه یک ضریب اطمینان به رخ دادن زندگی پس از مرگ و رضایت خاطر آن در تابع رضایت خاطر وارد می‌شود. چنانچه ایمان بیشتر باشد، منحنی یا تابع را به بالا می‌برد. در اینجا نیز چنانچه ایمان به خدا، جهان پس از مرگ و زندگی و رضایت خاطر آن صفر باشد، انسان چنین می‌پندارد که قرض‌الحسنه (و دیگر کردارهای در راه خدا و هزینه‌ای که برای آن انجام می‌دهد، رضایت خاطری برایش به ارمغان نخواهد آورد. اگر ایمان داشته باشد، این رضایت خاطر را رخ دادنی خواهد دانست. هر چه ایمان کسی بیشتر باشد، اطمینان بیشتری به رخ دادن آن خواهد داشت و ارزش انتظاری این رضایت خاطر را بیشتر خواهد دانست. بر این پایه، ایمان بیشتر، رضایت خاطر نهایی تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه را که انسان وارد تصمیم خود می‌کند، افزایش می‌دهد. با افزایش این رضایت خاطر نهایی، شیب منحنی بی تفاوتی افزایش می‌یابد. برای نشان دادن اثر آن، نمودار ۵ را با پایه‌های نمودار ۴ می‌گیریم.

نمودار ۵. اثر افزایش ایمان بر تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه

نقطه تعادل e_1 با تخصیص S_{Q1} واحد از پس‌انداز به قرض‌الحسنه و S_{I1} واحد از پس‌انداز به سرمایه‌گذاری سودآور بر پا است. چنانچه ایمان افزایش بیابد، منحنی بی تفاوتی با شیب بیشتر، مانند u_2 می‌شود و تعادل به e_2 می‌رود. با این افزایش ایمان، پس‌اندازی را که شخص به قرض‌الحسنه تخصیص می‌دهد به S_{Q2} افزایش می‌یابد و پس‌اندازی را که شخص به سرمایه‌گذاری تخصیص می‌دهد به S_{Q2} کاهش می‌یابد.

اگر بخواهیم تابع تخصیص پس‌اندازی به قرض‌الحسنه را نشان دهیم، می‌توانیم نقطه‌های e_1 و e_2 را بر پایه ایمان و پس‌انداز تخصیص داده شده به قرض‌الحسنه در نمودار ۶ بیاوریم. محور افقی، پس‌انداز تخصیص داده شده به قرض‌الحسنه و محور عمودی، ایمان را نشان می‌دهد که با ایمان B_1 در نقطه تعادلی e_1 (از نمودار ۵) S_{Q1} واحد از پس‌انداز برای تخصیص به قرض‌الحسنه به دست می‌آید و از نقطه e_2 با ایمان B_2 پس‌انداز تخصیصی به قرض‌الحسنه S_{Q2} می‌شود. این اندازه‌ها را روی صفحه در نمودار ۶ نشان داده‌ایم. با کشیدن خطی که این دو نقطه را به هم پیوند می‌دهد منحنی تابع تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه بر پایه ایمان به دست می‌آید.

نمودار ۶. رابطه ایمان و تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه

۸. تبیین اثر سود بر تخصیص تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری و قرض‌الحسنه

می‌دانیم که انسان، بیشتر با هدف به دست آوردن درآمد و تامین این زندگی، پس‌انداز خود را سرمایه‌گذاری می‌کند. رضایت خاطر آن هم به سودی که از آن به دست می‌آورد، بستگی دارد. به سخن دیگر هرچه سود هر واحد سرمایه‌گذاری بیشتر باشد، رضایت خاطر هر واحد تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری بیشتر خواهد شد.

می‌دانیم شیب منحنی بی تفاوتی برابر منفی رضایت خاطر نهایی انتظاری تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه تقسیم بر رضایت خاطر نهایی انتظاری تخصیص یک واحد پس‌انداز به سرمایه‌گذاری است. چون رضایت خاطر سرمایه‌گذاری وابسته به سود است. پس با افزایش سود، رضایت خاطر نهایی که شخص انتظار دارد از هر واحد سرمایه‌گذاری به دست آورد، افزایش می‌یابد. یعنی رضایت خاطر سرمایه‌گذاری (افزون بر سن و شرایط اجتماعی و فردی B_1) تابعی از مبلغ تخصیص داده شده به سرمایه‌گذاری و سود انتظاری است که شخص برای هر واحد سرمایه‌گذاری به دست می‌آورد. پس داریم:

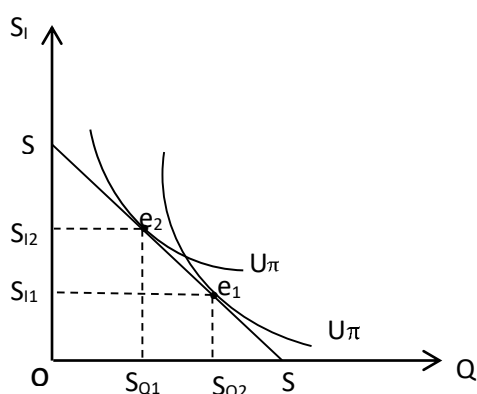
$$U_I = f(S_I, \pi) = f(I, \pi) \quad (11)$$

$$f'_I > 0$$

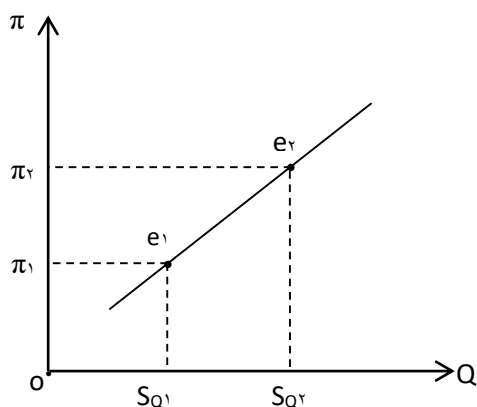
بر این پایه با افزایش سود (π) و فرض ثابت بودن دیگر عوامل، نرخ نهایی جانشین، کاهش می‌یابد. یعنی قدر مطلق شیب منحنی بی تفاوتی افزایش می‌یابد. برای نشان دادن اثر سود بر تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه نمودار ۶ را مانند نمودار ۴ می‌کشیم که تعادل با π_1 در نقطه e_1 است.

اگر سود انتظاری هر واحد سرمایه‌گذاری، افزایش بیابد شیب منحنی بی تفاوتی کاهش می‌یابد. اثر این افزایش سود را با یک منحنی بی تفاوتی با شیب کمتر بر روی نمودار ۷ نشان می‌دهیم. منحنی بی تفاوتی U_2 نشان دهنده منحنی بی تفاوتی با سود بیشتر برای هر واحد سرمایه‌گذاری است که بر پایه آن شخص پس‌انداز بیشتری را به سرمایه‌گذاری و پس‌انداز کمتری را به قرض‌الحسنه تخصیص می‌دهد. این شخص می‌تواند برای به دست آوردن همان اندازه پیشین رضایت خدا و پاداش زندگی پس از مرگ، بخشی از سود خود را در راه خدا هزینه کند. چون هزینه فرصت تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه افزایش یافته است و او می‌تواند با افزایش درآمد حاصل از سود سرمایه‌گذاری، بخشی از سودش را در راه خدا هزینه کند و رضایت خدا و پاداش و رضایت خاطر زندگی پس از مرگ را به دست آورد.

بر این پایه می‌توان منحنی عرضه وجوه به (سپرده) سرمایه‌گذاری (یا منحنی سرمایه‌گذاری - سود) را دارای شیب مثبت دانست. بر پایه فرض عقلانی کاهنده بودن رضایت خاطر، چون سود نیز برای هزینه کردن و مصرف به کار می‌رود، با افزایش سود، رضایت خاطر نهایی آن کاهش می‌یابد. بر این پایه می‌توان با نشان دادن نقطه‌های e_1 و e_2 بر روی نمودار با محورهای سود (π) و عرضه سرمایه‌گذاری (پس‌انداز تخصیص داده شده به سرمایه‌گذاری یا سپرده سرمایه‌گذاری) منحنی عرضه سرمایه‌گذاری را مانند نمودار ۸ به دست آورد.

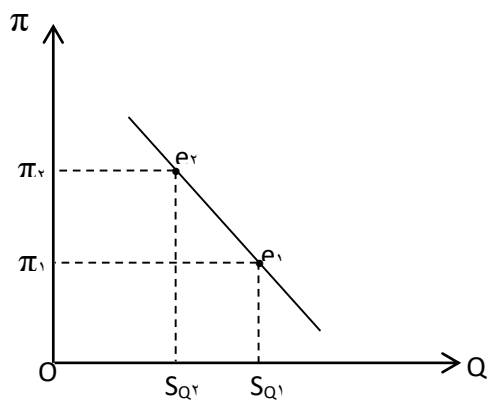

نمودار ۷. اثر افزایش سود بر تخصیص پس انداز به قرض الحسنه و سرمایه گذاری

نمودار ۸. منحنی سود - سرمایه گذاری

مانند منحنی سود- سرمایه گذاری، می توان اثر سود بر پس انداز تخصیصی به قرض الحسنه را نیز در چارچوب منحنی سود سرمایه گذاری - قرض الحسنه به دست آورد. این منحنی را مانند آنچه برای منحنی سود - سرمایه گذاری داشتیم به دست می آوریم. اندازه های پس انداز تخصیص داده شده به قرض الحسنه با هر سودی را در نقطه های تعادل e_1 و e_2 از نمودار ۷ روی نموداری یا محورهای قرض الحسنه و سود سرمایه گذاری نشان می دهیم. منحنی ۹ این را نشان می دهد.

نمودار ۹. منحنی قرض الحسنه - سود سرمایه گذاری

در این منحنی، نخست در نقطه e_1 یا دستمزد π_1 اندازه پس‌انداز تخصیصی به قرض‌الحسنه برابر SQ_1 است و با افزایش سود انتظاری به π_2 و افزایش رضایت خاطر نهایی سرمایه‌گذاری، پس‌انداز تخصیصی به قرض‌الحسنه به SQ_2 کاهش می‌یابد. پس شیب منحنی قرض‌الحسنه - سود منفی است.

در اینجا باید دانست که کسانی که ایمان به خدا، زندگی پس از مرگ و رضایت خاطر آن دارند. این کاهش تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه را با افزایش هزینه‌ها یا کردارهای در راه خدا جبران می‌کنند.

۹. تبیین چگونگی جایگزینی قرض‌الحسنه با سرمایه‌گذاری

از پیامبر (ص) نقل است برای رفتن به بهشت راه‌های گوناگونی وجود دارد. همچنین بر پایه آموزه‌های قرآنی کردارهای گوناگونی مانند دادن زکات، خمس و صدقات، دادن قرض‌الحسنه، تخصیص زمان برای یاری دیگران، رفتن به زیارت، نماز خواندن و عبادت، روزه گرفتن، جهاد کردن و مانند اینها می‌تواند پاداش خدا را برای انسان به ارمغان بیاورد و زندگی آسوده‌ای را برای پس از مرگ انسان فراهم کند. بر پایه همین آموزه‌ها، هر یک از اینها مستقل از دیگری (با فرض اینکه واجب نباشد) می‌تواند بهشت را برای انسان فراهم کند. بر این پایه هر انسانی می‌تواند با بخشی از این کردارهای در راه خدا برای زندگی پس از مرگ، بهشت را به دست آورد. به ویژه، هر کسی می‌تواند برای به دست آوردن رضایت خدا و پاداش زندگی پس از مرگ، دارایی‌های خود را جایگزین هم کند و چنانچه کسی از ایمان به خدا، جهان پس از مرگ و رضایت خاطر آن برخوردار باشد، تلاش می‌کند زندگی آن جهان خود را نیز تامین کند.

چنانچه شخص دارایی پولی (درآمد) و مانند آن به اندازه بسنده برای هزینه کردن در راه خدا نداشته باشد، می‌تواند برای به دست آوردن رضایت خدا و فراهم کردن پاداش خدا در زندگی پس از مرگ، زمان خود را به کار بگیرد. چنانچه او نیاز به سود سرمایه‌گذاری پس‌انداز خود داشته باشد و بر این باور باشد که نیاز شخصی و خانوادگی خودش مقدم بر تامین نیاز دیگران یا پرداخت قرض‌الحسنه است، قرض‌الحسنه نخواهد پرداخت و ممکن است اگر بتواند بخشی از سود مازاد خود را برای به دست آوردن رضایت و پاداش خدا هزینه کند یا اینکه دارایی دیگری را برای این کار تخصیص دهد.

هر کسی در تخصیص هر یک از اینها به زندگی این جهان و زندگی پس از مرگ، رضایت خاطر نهایی اینها را معیار می‌گیرد و بر پایه آن به تخصیص بخشی از دارایی‌های خود به زندگی این جهان و بخشی به زندگی جهان دیگر خواهد پرداخت. در این شرایط چنانچه رضایت خاطر نهایی یک کردار (یا هزینه) کاهش بیابد و شرایط دیگر و رضایت خاطر دیگر کردارها ثابت باشد، انجام آن کردار را کاهش می‌دهد، یعنی تخصیص دارایی به آن کردار را کاهش می‌دهد تا جلوی کاهش رضایت خاطر خود را بگیرد. همچنین اگر ارزش رضایت خاطر نهایی یک کردار افزایش بیابد (با ثابت بودن شرایط دیگر) انجام آن کردار را افزایش خواهد داد تا رضایت خاطر خود را بیشینه کند. در تخصیص دارایی میان زندگی این جهان و زندگی پس از مرگ نیز همین قاعده هست.^۱

در تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری نیز همین پایه برقرار است. چنانچه رضایت خاطر سود سرمایه‌گذاری برای زندگی این جهان او بیشتر باشد یا اینکه بتواند با هزینه کردن سود سرمایه‌گذاری رضایت خدای بیشتری به دست آورد یا ترکیب اینها را داشته باشد، او پس‌انداز خود را به قرض‌الحسنه تخصیص نخواهد داد یا نسبت کمتری را به آن تخصیص خواهد داد.

۱۰. دیگر عوامل اثرگذار بر تخصیص وجوه پس‌انداز

برای اینکه عوامل دیگر اثرگذار بر تخصیص وجوه پس‌انداز را تحلیل کنیم، نخست نگاهی به تابع رضایت خاطر دارنده پس‌انداز و عوامل تشکیل دهنده آن می‌کنیم و سپس دیگر عوامل را معرفی می‌کنیم. با فرض استقلال رضایت خاطر این جهانی

۱. برای آشنایی بیشتر با این موضوع نگاه کنید به عزتی، مرتضی (۱۳۹۴) اقتصاد خرد ۳.

سرمایه‌گذاری سودآور و رضایت خاطر آن جهانی حاصل از پرداخت قرض‌الحسنه، جمع دو رضایت خاطر چنین می‌شوند:

$$U_S = B_2 U(\pi) + B_3 U(Q) \quad (12)$$

برای سود (π) نیز داریم:

$$\pi = F\left(\sum_{i=0}^n P_i \cdot I \cdot T \cdot R_i\right) \quad (13)$$

بر این پایه می‌توان نوشت:

$$U_S = B_2 F\left(\sum_{i=0}^n I_s \cdot T \cdot R_i \cdot P_i\right) + B_3 U(Q_S) \quad (14)$$

در این تابع، نخستین عامل، درجه اطمینان به بهره‌مندی از سود سرمایه‌گذاری است (B_2) که در آینده به دست می‌آید. این عامل به شرایط فردی و اجتماعی بازمی‌گردد، مانند سن فرد، سلامت و امید به زندگی و امنیت اجتماعی که با افزایش سن، کاهش سلامت و امید به زندگی و کاهش امنیت اجتماعی، دانش و تخصص فرد کاهش می‌یابد و ارزش سود را کاهش می‌دهد، در نتیجه رضایت خاطر کاهش می‌یابد. از این رو موجب تغییر تخصیص می‌شود.

دومین عامل، مبلغ سپرده تخصیص داده شده به سرمایه‌گذاری است (I_s) که روشن است با افزایش آن سود انتظاری افزایش می‌یابد و رضایت خاطر بیشتر می‌شود و می‌توان موجب تغییر تخصیص وجوه شود.

سومین عامل، مدت زمان مشارکت یا همان سرمایه‌گذاری است (T) که با افزایش آن انتظار می‌رود سود افزایش بیابد و در نتیجه رضایت خاطر بیشتر شود. از این رو موجب تغییر تخصیص می‌شود.

عامل دیگر، سود حالت‌های گوناگون ممکن برای تحقق سود سرمایه‌گذاری است (R_i) که با افزایش هر یک از آنها سود انتظاری افزایش می‌یابد و در نتیجه رضایت خاطر این سرمایه‌گذاری بیشتر می‌شود و تخصیص وجوه به این سرمایه‌گذاری افزایش می‌یابد.

پنجمین عامل، احتمال تحقق هر یک از این گزینه‌های سود است (P_i) اگر حالت‌های سود بالاتر احتمال تحقق بیشتری داشته باشند، سود انتظاری افزایش می‌یابد و تخصیص نسبی به سرمایه‌گذاری افزایش می‌یابد. که بر این پایه $Be = P_i * R_i$ یا سود انتظاری را می‌سازند.

ششمین عامل، درجه ایمان فرد به خدا، زندگی پس از مرگ و تحقق وعد و وعیدهای خدا است (B_3) که با افزایش آن رضایت خاطر انتظاری حاصل از تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه افزایش می‌یابد و تخصیص وجوه پس‌انداز به قرض‌الحسنه افزایش می‌یابد.

عامل هفتم، مبلغ تخصیصی از پس‌انداز به قرض‌الحسنه است (Q) که با افزایش آن پاداش حاصل از پرداخت قرض‌الحسنه افزایش می‌یابد. افزایش پاداش می‌تواند رضایت خاطر نهایی پاداش را کاهش دهد و موجب تغییر تخصیص شود.

افزون بر اینها عوامل دیگری نیز وجود دارد که می‌تواند بر این رضایت خاطر و تخصیص وجوه اثر بگذارد. برخی از آنها چنین هستند.

راه‌های دیگر به دست آوردن رضایت خدا و پاداش زندگی پس از مرگ، مانند تخصیص زمان در راه خدا و یا انجام کردارهای خدایپسندانه دیگر است که خودشان می‌توانند آسایش جهان دیگر را فراهم کنند. اگر فرد چنین کردارهایی داشته باشد، پاداش‌های او زیاد خواهد بود و رضایت خاطر نهایی پاداش، کمتر می‌شود. بر این پایه می‌تواند تخصیص وجوه پس‌انداز به قرض‌الحسنه کاهش بیابد (O_t).

عامل رضایت خاطر هزینه‌های جایگزین پس‌انداز، مانند مصرف وجوه پس‌انداز که اگر رضایت خاطر نهایی مصرف کنونی بیش از رضایت خاطر سود آینده و پاداش آن جهانی قرض‌الحسنه باشد، وجوه پس‌انداز به سوی مصرف می‌روند (C_o).

عامل دیگر درآمدهای فرد است که می‌تواند جانشین درآمد سرمایه‌گذاری بشود. هر چه درآمد بیشتر باشد، رضایت خاطر نهایی سود سرمایه‌گذاری کمتر می‌شود و می‌تواند موجب شود پس‌اندازها به سوی پرداخت قرض‌الحسنه هدایت شوند. افزون بر این، درآمد بیشتر می‌تواند وجوه پس‌انداز را نیز افزایش دهد و ارزش نسبی آن را کاهش دهد (R_e).

در اینجا می‌توان به عامل‌های ایجادکننده نیاز فرد هم در کنار درآمد نگاه کرد. عامل‌هایی مانند تعداد اعضای (بعد) خانوار،

هزینه‌های ویژه و مانند اینها نیز بر چگونگی تخصیص پس‌انداز اثر دارند (Kh).

عامل‌های کلان اقتصادی (و اجتماعی) مانند تورم، بیکاری، فقر، فساد و مانند اینها نیز بر تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری و قرض‌الحسنه اثر دارند. تورم موجب کاهش ارزش پول می‌شود و ارزش زمان بازپس‌گیری قرض‌الحسنه را کاهش می‌دهد. بر این پایه می‌تواند رضایت خاطر تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه را کاهش دهد. همچنین تورم می‌تواند به سفته‌بازی دامن زند و تخصیص پس‌انداز را به سوی آن بازارها ببرد (In). بیکاری موجب کاهش ناامنی و نیز افزایش نیاز پولی افراد و اطرافیان آنها می‌شود و بر این پایه می‌تواند بر تخصیص وجوه پس‌انداز اثر بگذارد (Un). فقر، فساد و مانند اینها نیز می‌تواند بر ناامنی اقتصادی بیافزاید و موجب کاهش تمایل به در اختیار دیگران قرار دادن وجوه در چارچوب قرض‌الحسنه یا سرمایه‌گذاری مشارکتی و مانند اینها شود (Cr).

دانش، تجربه و سرمایه دینی (Rc) نیز می‌تواند بر تخصیص وجوه پس‌انداز به قرض‌الحسنه (و کردارهای دیگر در راه خدا) اثر مثبت داشته باشد.

با این توضیح می‌توان عامل‌های مهم اثرگذار بر تخصیص وجوه پس‌انداز را در تابع زیر دید:

$$U = f(B_2, B_3, I, T, Ri, Pi, Ot, Co, Re, Kh, In, Un, Cr, Rc, E) \quad (15)$$

که بر این پایه تابع سرمایه‌گذاری و نیز تابع قرض‌الحسنه به دست می‌آیند.

۱۱. بررسی تجربی

با توجه به آنچه در بحث نظری گفته شد، کوشش شده است داده‌هایی بر پایه تجربه با پرسشنامه گردآوری شود و این دیدگاه نظری آزمون شود. در اینجا پس از توضیح داده‌ها، و روش، مدل برای دو گونه تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری و پرداخت قرض‌الحسنه برآورد می‌شود.

۱۱.۱. روش و داده‌ها

روش گردآوری داده‌ها در این بررسی، روش مصاحبه حضوری با ابزار پرسشنامه است. برای این کار پرسشنامه‌ای طراحی شده است که در آن پرسش‌های بایسته در باره داده‌های مورد نیاز آورده شده است. جامعه آماری این بررسی خانوارهای ساکن در شهر زاهدان هستند که بر پایه فرمول کوکران، تعداد نمونه برای چنین بررسی‌ای در سطح اعتماد ۹۵ درصد، می‌تواند دست کم ۴۸۶ تا باشد. روش نمونه‌گیری تصادفی بر پایه مراجعه به محل کار شهروندان دارای مشاغل غیر دولتی در خیابان‌های اصلی شهر زاهدان تا پر شدن دست کم ۵۰۰ پرسشنامه معتبر و قابل استفاده در پژوهش بوده است.

دو شاخص ایمان و سرمایه دینی فردی نیز برای این بررسی نیاز بوده است که برای شاخص ایمان، سنجه ایمان ساخته و به کار گرفته شده در بررسی عزتی (۱۳۸۱) به کار برده شده است و برای شاخص سرمایه دینی سنجه‌ای ده پرسشی، طراحی و به کار برده شده است.

۱۱.۲. برآورد مدل

در بخش نظری مدل رضایت خاطر ۱۵ به دست آمد. بر پایه مدل رضایت خاطر ۱۵، مدل شماره ۱۶ به دست می‌آید که در زیر نشان داده شده است. در این بررسی کوشش شده است با روش یاد شده، داده‌های مورد نیاز برای این مدل گردآوری شود. برای اینکه کار دقیق‌تر انجام شود، مدل برای ۳ متغیر وابسته ساخته و برآورد شده است. یکی مدل تخصیص پس‌انداز به پرداخت و سپرده قرض‌الحسنه، دیگری مدل تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری رسمی در بازار سرمایه و سپرده سرمایه‌گذاری بانکی و سومی نیز مدل تخصیص دارایی به وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران (دارای شبهه ربا یا ربایی). بر پایه آنچه گفته شد و با توجه به محدودیت‌های گردآوری داده‌ها، متغیرهای مورد نیاز اینگونه تعریف شده و داده‌ها گردآوری شده است.

نکته اینکه چون داده‌ها در یک مقطع و جامعه گردآوری شده است، داده‌های شرایط اجتماعی مانند تورم، بیکاری، امنیت، فساد و مانند اینها ثابت است و متغیری برای آن نداریم، ولی متغیرهای دیگری برای کامل شدن پوشش آورده شده است.

$$S = f(B_2, B_3, Re, Be, W, Kh, In, Ed, Rc, Mz, Cr, Ot) \quad (۱۶)$$

S: متغیر وابسته در ۳ مدل است که در این مدل‌ها، متغیرهای ارزش ریالی سرمایه‌گذاری در بازار رسمی (SB)، ارزش ریالی سرمایه‌گذاری ربوی یا دارای شبهه ربا (SR)، ارزش ریالی پرداخت و سپرده قرض‌الحسنه (QR)، جداگانه در جایگاه متغیر وابسته آورده شده است.

B₂: درجه ایمان که بر پایه سنجه یاد شده اندازه‌گیری شده است.

B₃: سن سرپرست خانوار (به سال) در جایگاه مهمترین عامل ویژگی‌های شخصی.

Re: ارزش ریالی درآمد شغلی (غیر سرمایه‌گذاری) که می‌تواند نماینده هزینه‌های مصرفی دیگر هم باشد، چون مصرف تابع درآمد است.

Be: ارزش ریالی سود پول‌های تخصیص داده شده فرد به سرمایه‌گذاری.

W: دارایی که نماینده آن دارایی ملکی فرد گرفته شده است.

Kh: تعداد اعضای خانوار.

Ed: تحصیلات یا آموزش بر پایه درجه تحصیلی بی‌سواد تا دکتری که تبدیل به عددهای صفر تا ۸ شده است.

Rc: سرمایه دینی فردی که بر پایه سنجه ویژه ساخته شده است و نشان‌دهنده تجربه‌ها و دانش دینی فرد است.

Mz: مذهب که شیعه یا سنی بودن را نشان می‌دهد و عدد صفر و یک به خود گرفته است.

Cr: هزینه‌های در راه خدا یا هزینه‌های دینی (به ریال).

Ot: تخصیص جایگزین پول برای قرض‌الحسنه یا سرمایه‌گذاری و برعکس که متغیرهای ارزش ریالی سرمایه‌گذاری در بازار

رسمی (SB)، ارزش ریالی وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران (SR)، ارزش ریالی پرداخت و سپرده قرض‌الحسنه

(QH) و ارزش ریالی سرمایه‌گذاری کل (Sa) که این ۳ متغیر نخست، متغیرهای وابسته ۳ مدل برآوردی نیز هستند و متغیر

چهارم نیز در مدل قرض‌الحسنه جایگزین دوتای دیگر است.

همه این داده‌ها سالانه است و برای سال ۱۳۸۴ ش (۲۰۱۵-۲۰۱۶ م) خانوار بوده است.

۱۱.۳. برآورد و تحلیل الگو

این بررسی، ۳ مدل برای ۳ متغیر وابسته ساخته و برآورد شده است. یکی مدل تخصیص پس‌انداز به پرداخت و سپرده قرض‌الحسنه، دیگری تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری رسمی در بازار سرمایه و سپرده سرمایه‌گذاری بانکی و سومی نیز تخصیص دارایی به وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران (دارای شبهه ربا یا ربایی). نتیجه برآوردها و تحلیل آن در اینجا آورده شده است.

الف. یافته‌های برآورد مدل تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه

مدل نخست با همه متغیرهای توضیح داده شده در بالا برای متغیر وابسته پرداخت قرض‌الحسنه برآورد شده است. در این مدل که در جدول ۱ آورده شده است، متغیرهای درآمد شغلی (Re)، تعداد اعضای خانوار (TE)، تحصیلات سرپرست خانوار (TA) و کل سرمایه‌گذاری انجام شده (Sa) معنادار نبوده‌اند. مدل بار دیگر با حذف این ۴ متغیر برآورد شده است. این برآورد با نام مدل ۲ قرض‌الحسنه در جدول ۱ آورده شده است. آردو مدل تغییر چندانی نداشته و مدل توانسته است ۵۰ درصد تغییرات قرض‌الحسنه پرداختی و سپرده قرض‌الحسنه خانوار را توضیح دهد که برای مدل‌های با داده‌های مقطعی به ویژه در سطح رفتار خانوار، درصد توضیح دهندگی بالایی است. آماره F مدل نیز که پذیرفتنی بود، بهبود یافته است.

بر پایه این مدل، درجه ایمان فرد یک عامل مهم برای تخصیص دارایی به قرض‌الحسنه است که برابر نظریه رفتارهای

اقتصادی در چارچوب دین است. در اینجا نیز به خوبی این توضیح دهندگی نشان داده می‌شود. متغیر سن نیز در اینجا به عنوان یک متغیر توضیح دهنده وضعیت فرد، اثر منفی معنادار داشته است و این به معنای آن است که وضعیت افراد با افزایش سن، چندان خوب نیست. این نتیجه می‌تواند به این علت باشد که در این منطقه افراد دارای سن بالا، از تحصیلات و تخصص بالایی برخوردار نیستند و نمی‌توانند درآمد خوبی داشته باشند. همچنین این افراد دارای فرزندان بیشتر هستند و ترجیح می‌دهند مازاد دارایی خود را به آنها تخصیص دهند تا اینکه به دیگران قرض بدهند.

متغیر دیگری که در اینجا اثر مثبت معنادار بر قرض‌الحسنه داشته است، متغیر سود سرمایه‌گذاری‌های غیر شغلی است. این متغیر نیز با توضیح داده شده در نظریه سازگار است و به معنای آن است که با افزایش و سودهای سرمایه‌گذاری‌ها، رضایت خاطر نهایی این سود کاهش می‌یابد و در نتیجه با برتری نسبی رضایت خاطر قرض‌الحسنه، تخصیص دارایی به قرض‌الحسنه افزایش می‌یابد.

دارایی نیز در اینجا اثر مثبت معنادار بر تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه داشته است و به معنای آن است که با افزایش دارایی، مصارف این جهانی، بیشتر اشباع می‌شود و نیاز به تخصیص دارایی پس‌انداز شده برای هزینه‌های این جهان کاهش می‌یابد. از نگاه رضایت خاطر نسبی نیز رضایت خاطر نسبی سود که به دارایی افزوده می‌شود، کاهش یافته و در نتیجه تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه افزایش می‌یابد.

سرمایه دینی فردی نیز اثر مثبت معنادار بر تخصیص دارایی به قرض‌الحسنه داشته است. این نیز با نظریه برابری می‌کند و اثر دانش دینی، تجربه دینی و آگاهی از آموزه‌های دینی بر کردارهای در راه خدا را نشان می‌دهد.

هزینه‌های در راه خدای دیگر نیز اثر مثبت بر قرض‌الحسنه پرداختی فرد دارد و این به معنای آن است که هزینه‌های دینی، جایگزین این کار خداپسندانه دیده نشده‌اند و یا اینکه کسانی که کار خدا پسندانه انجام می‌دهند و در پی به دست آوردن رضایت خدا و در نتیجه پاداش خدا هستند، از همه راه‌ها برای این کار بهره می‌برند. از سوی دیگر این نکته می‌تواند این مهم را نشان دهد که با افزایش پرداخت هزینه در راه خدا از راه‌های دیگر، رضایت خاطر نهایی آنها کاهش می‌یابد. در نتیجه رضایت خاطر نسبی پرداخت قرض‌الحسنه افزایش می‌یابد و تخصیص دارایی به قرض‌الحسنه افزایش می‌یابد.

در زمینه مذهب نیز اهل سنت بودن بر تخصیص دارایی به قرض‌الحسنه اثر مثبت داشته است. این می‌تواند علت‌های گوناگونی داشته باشد. یکی اینکه ممکن است به علت در اقلیت بودن، تعصب مذهبی آنها افزایش یافته باشد و دیگری اینکه ممکن است به علت همبستگی بیشتری که میان اقلیت در همه جا هست، یاری رسانی به همدیگر بیشتر شده باشد که یکی از راه‌های آن فراهم کردن نیازهای همدیگر از راه پرداخت قرض‌الحسنه است. همه اینها با نظریه سازگار است و تایید خوبی بر این نظریه است.

ب. یافته‌های برآورد مدل تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری رسمی

این مدل با همه متغیرهای توضیح داده شده در بالا برای متغیر وابسته تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری رسمی (سرمایه‌گذاری شغلی، سرمایه‌گذاری در بورس و سپرده‌گذاری سودآور در بانک) برآورد شده است. در این مدل که در جدول ۲ آورده شده است، متغیرهای ایمان (B3)، درآمد شغلی (Re)، سود سرمایه‌گذاری غیر شغلی (Re)، تعداد اعضای خانوار (TE)، مذهب (MZ) و قرض‌الحسنه پرداختی (Sa) معنادار نبوده‌اند. مدل بار دیگر با حذف این ۶ متغیر برآورد شده است. این برآورد با نام مدل ۲ سرمایه‌گذاری رسمی در جدول ۲ آورده شده است. آردو مدل تغییر چندانی نداشته و مدل توانسته است ۴۰ درصد تغییرهای سرمایه‌گذاری رسمی را توضیح دهد که برای مدل‌های با داده‌های مقطعی به ویژه در سطح رفتار خانوار، درصد توضیح دهندگی بالایی است. آماره F مدل نیز که پذیرفتنی بود، بهبود یافته است.

بر پایه این مدل، درجه ایمان فرد بر تخصیص دارایی به سرمایه‌گذاری اثر معناداری نداشته است و به معنای آن است که این دو رابطه ندارند. این نتیجه می‌تواند بر این پایه باشد که مردم سرمایه‌گذاری شغلی را یک کردار دینی نمی‌دانند و آن را بر پایه نیازهای این جهانی خود انجام می‌دهند و از این نگاه با نظریه رفتارهای اقتصادی در چارچوب دین نازگار نیست. متغیر سن در این مدل در جایگاه یک متغیر توضیح دهنده وضعیت فرد، اثر منفی معنادار داشته است و این می‌تواند به

این علت باشد که افراد با سن بالا، کمتر به این زندگی و فراهم کردن نیازهای آن می‌اندیشند و در نتیجه در پی سرمایه‌گذاری برای بهره‌مندی از رضایت خاطر آینده آن نیستند، زیرا آینده برای آنها کمتر امکان رخ دادن دارد و در نتیجه ارزش انتظاری رضایت خاطر آن کمتر است. این نتیجه در این زمینه با نظریه برابری کامل دارد. از سوی دیگر این نتیجه می‌تواند به این علت باشد که وضعیت افراد با سن بالا چندان خوب نیست. این نتیجه می‌تواند به این علت باشد که در این منطقه افراد دارای سن بالا از تحصیلات و تخصص بالایی برخوردار نیستند و نمی‌توانند درآمد خوبی داشته باشند. همچنین این افراد دارای فرزندان بیشتر هستند و ترجیح خواهند داد مازاد دارایی خود را به آنها تخصیص دهند تا اینکه برای خود سرمایه‌گذاری کنند.

دارایی نیز در اینجا اثر منفی معنادار بر تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری برای به دست آوردن سود داشته است و به معنای آن است که با افزایش دارایی، ارزش درآمد و سود سرمایه‌گذاری کاسته شده است. در نتیجه، رضایت خاطر نهایی سرمایه‌گذاری سودآور کاهش می‌یابد. به این علت تخصیص دارایی به سرمایه‌گذاری سودآور کاهش می‌یابد.

تعداد اعضای خانوار نیز اثر منفی معنادار بر تخصیص دارایی به سرمایه‌گذاری داشته است. این نیز با نظریه هماهنگ است. زیرا با افزایش تعداد اعضای خانوار نیاز به هزینه‌های دیگر افزایش می‌یابد و دارایی چندان برای پس‌انداز و سرمایه‌گذاری آن نمی‌ماند. بر این پایه با افزایش تعداد اعضای خانوار، منطقی است که سرمایه‌گذاری کاهش بیابد.

سرمایه دینی فردی نیز اثر مثبت معنادار بر تخصیص دارایی به سرمایه‌گذاری داشته است. این نیز از آن جهت که این سرمایه، نوعی سرمایه فردی و اجتماعی است و سرمایه‌ها بر هم اثر فرزندگی دارند می‌تواند با نظریه سازگار باشد.

هزینه‌های در راه خدای دیگر نیز اثر مثبت بر سرمایه‌گذاری دارند. این به معنای آن است که هزینه‌های دینی جایگزین سرمایه‌گذاری رسمی نیستند. افراد سرمایه‌گذاری برای به دست آوردن سود را یک کردار توصیه یا منع شده دینی نمی‌دانند و آن را نه بر پایه دین که بر پایه نیاز خود انجام می‌دهند. البته با افزایش درآمد و سود می‌تواند پرداخت هزینه‌های دینی نیز افزایش بیابد. شاید به این علت رابطه این دو مثبت و معنادار شده است. دست کم این نتیجه به معنای آن است که هزینه‌های دینی، جایگزین سرمایه‌گذاری سودآور نیستند و حتی می‌تواند خود یک نیاز باشد که افراد برای تأمین این نیاز، ناچار، کوشش می‌کنند درآمد خود را افزایش بدهند و یک راه آن نیز افزایش سرمایه‌گذاری سودآور است.

اهل سنت بودن بر تخصیص دارایی به سرمایه‌گذاری سودآور اثر مثبت داشته است. این می‌تواند علت‌های گوناگونی داشته باشد. یکی اینکه ممکن است به علت در اقلیت بودن و ارتباط کمتر با حقوق ثابت دولتی باشد و دیگری اینکه ممکن است یک ویژگی فرهنگی باشد یا اینکه اهل مذهب حنفی، چندان اهل صوفی‌گری و کناره‌گیری از دنیا نیستند. همه اینها می‌تواند ناشی از تفاوت‌های فرهنگی یا اقتصادی باشد.

پ. یافته‌های برآورد مدل تخصیص پس‌انداز به وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران

مدل با همه متغیرهای توضیح داده شده در بالا برای متغیر وابسته وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران نیز برآورد شده است. در این مدل که در جدول ۳ آورده شده است (مدل ۱)، متغیرهای ایمان (B3)، درآمد شغلی (Re) و سود سرمایه‌گذاری (Be) معنادار نبوده‌اند. مدل بار دیگر با حذف این ۳ متغیر برآورد شده است. این برآورد با نام مدل ۲ وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران در جدول ۳ آورده شده است. آردو مدل تغییر چندان نداشته و مدل توانسته است نزدیک ۳۴ درصد تغییرهای وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران را توضیح دهد که برای مدل‌های با داده‌های مقطعی به ویژه در سطح رفتار خانوار، درصد توضیح دهندگی خوبی است. آماره F مدل نیز که پذیرفتنی بود، بهبود یافته است.

متغیر سن در اینجا در جایگاه یک متغیر توضیح دهنده وضعیت فرد، بر وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران اثر مثبت معنادار داشته است. این نتیجه به معنای آن است که وضعیت افراد با سن بالا چندان خوب نیست و به هر راهی برای به دست آوردن درآمد تن می‌دهند. به ویژه آنکه با افزایش سن، توان سرمایه‌گذاری شغلی و مانند آن کاهش می‌یابد و ممکن است ناچار شوند برای سرمایه‌گذاری، پول خود را نزد افراد دیگر قرار دهند تا با آن کار کنند و ایشان سود ثابت مطمئنی از آن دریافت کنند.

متغیر دیگری که در اینجا اثر مثبت معنادار بر وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران داشته است، متغیر درآمد شغلی

است. این نتیجه می‌تواند به آن علت باشد که با افزایش درآمد، افراد پول بیشتری برای این سرمایه‌گذاری دارند و همچنین این نتیجه می‌تواند علت‌های دیگری داشته باشد.

دارایی نیز مانند درآمد، بر وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران، اثر مثبت معنادار داشته است. این نیز می‌تواند مانند درآمد توضیح داده و توجیه شود.

تعداد اعضای خانوار، بر این سرمایه‌گذاری اثر منفی معنادار دارد و می‌تواند به آن علت باشد که با افزایش تعداد اعضای خانوار، نیاز مالی خانوار افزایش می‌یابد. در نتیجه افراد کمتر بتوانند پس‌انداز داشته باشند و یا اینکه دارایی‌های مازاد بر مصرف خود را صرف فرزندان خود کنند.

سرمایه دینی فردی نیز اثر منفی معنادار بر وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران داشته است. این نیز با نظریه برابری می‌کند و اثر دانش دینی، تجربه دینی و آگاهی از آموزه‌های دینی بر کردارهای موجب نارضایتی خدا و مجازات در زندگی پس از مرگ را نشان می‌دهد.

تحصیلات نیز اثر منفی بر وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران دارد. این می‌تواند نشان‌دهنده اثر آموزش و سرمایه انسانی و اجتماعی بر دوری از کردارهای غیر رسمی و ناپسند باشد.

هزینه‌های در راه خدای دیگر نیز رابطه منفی با وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران دارد. این به معنای آن است که هر کس هزینه‌های دینی بیشتری دارد، در این زندگی به پول اهمیت کمتری می‌دهد و حاضر نخواهد شد از هر راهی سود به دست آورد. اهل سنت بودن بر تخصیص دارایی به وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران اثر منفی داشته است. این می‌تواند علت‌های گوناگونی داشته باشد. یکی اینکه ممکن است به علت در اقلیت بودن تعصب مذهبی آنها افزایش یافته باشد و باورهای دینی استوارتری یافته باشند.

سرمایه‌گذاری سودآور در بازارهای رسمی نیز با وام و سرمایه‌گذاری با سود ثابت نزد دیگران رابطه مثبت و معناداری دارد. این دو، کردارهایی در یک راستا هستند و می‌تواند به علت آن باشد که این افراد مجموع سرمایه‌های خود را در سبدهای گوناگون قرار می‌دهند.

۱۲. جمع‌بندی

در این نوشتار کوشیدیم چگونگی اثرگذاری عامل‌های مهم بر تخصیص وجوه پس‌انداز پس‌اندازکنندگان را در یک جامعه مسلمان تبیین کنیم. دیدیم که عامل‌های گوناگونی بر این تخصیص اثر دارند. یک عامل مهم در تخصیص وجوه برای قرض-الحسنه، ایمان است. به تحلیل اثر ایمان در این زمینه پرداختیم. در کنار آن به تحلیل اثر سود سرمایه‌گذاری بر این تخصیص پرداختیم. هر عامل به گونه‌ای بر این تخصیص اثر دارد. برخی اثر مثبت بر کل تخصیص و برخی اثر منفی بر کل تخصیص پس‌انداز دارند. برخی از آنها نیز تخصیص وجوه پس‌انداز به سرمایه‌گذاری سودآور را افزایش و برخی نیز تخصیص به قرض-الحسنه را افزایش می‌دهد.

با این همه آنچه در این زمینه مهم است اینکه در طراحی نظام مالی و بانکداری اسلامی باید این بخش بسیار مهم نیز دیده شود. دست کم در ایران تا کنون چنین نبوده است و نیز نظریه قابل قبولی در این زمینه ارائه نشده است. این دیدگاه می‌تواند روشن‌کننده بسیاری از ابعاد تاریک سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در زمینه بانکداری و تامین مالی اسلامی باشد. از آنجا که ابزار علمی، تنها ابزار پذیرفته شده برای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی درست اقتصادی است، ما باید در این زمینه نیز برای توسعه بانکداری و تامین مالی اسلامی به این موضوع اهمیت بیشتری بدهیم. با شناسایی اثرگذاری این عامل‌ها می‌توانیم ابزارهای سیاستی برای بهبود کارکرد بانکداری و تامین مالی اسلامی را بسازیم و بر این پایه به پیشرفت این بانکداری کمک کنیم تا از کمبود ابزار سیاستی در بانکداری و تامین مالی اسلامی رهایی بیابیم.

چنانچه در بررسی تجربی شهروندان دیدیم، این متغیرها بر رفتارهای تخصیص پس‌انداز افراد اثر معنادار روشنی دارند. با وجود اینکه در این زمینه بررسی‌های بسیار اندکی انجام شده است، برای ابزار سازی در بانکداری اسلامی و سیاست‌گذاری

علمی و درست، ناچار هستیم در این زمینه، نظریه پردازی کنیم و یافته‌های علمی و کاربردی، تولید کنیم تا در ساخت الگو یا اجرای بانکداری اسلامی دست خالی نباشیم.

این بررسی نشان داد، افراد گوناگون بر پایه ویژگی‌های خود و نیز در شرایط گوناگون پس‌انداز خود را به راه‌های گوناگونی تخصیص می‌دهند. بر این پایه الگویی از بانکداری یا نظام مالی که به این واقعیت‌ها توجه نکند و ابزار متناسب با نیازهای افراد را نسازد و نتواند از آنها بهره‌برداری کند، نمی‌تواند چندان موفق باشد. باید بررسی کرد که مردم چه می‌خواهند و در چارچوب خواست مردم، الگویی از بانکداری و تأمین مالی اسلامی را به آنها ارائه کرد تا مردم آن را بپسندند و در چارچوب آن سرمایه‌گذاری کنند و همچنین از آن تسهیلات بگیرند. در چنین الگویی باید ابزارها و سیاست‌ها متناسب با عامل‌هایی همچون باورها و ایمان دینی، درآمد، دارایی، نیاز هزینه‌ای، سن، سرمایه دینی و آموزه‌های دینی، سودآوری، ریسک، دانش، بازارهای جانشین و رقیب، مذهب و فرهنگ مردم تدوین، طراحی و اجرا شود تا بتواند موفق باشد.

جدول ۱. برآورد مدل تخصیص پس‌انداز به قرض‌الحسنه

مدل ۲ قرض‌الحسنه (QH)			مدل ۱ قرض‌الحسنه (QH)			متغیر توضیح دهنده
سطح معناداری	آماره t	ضریب	سطح معناداری	آماره t	ضریب	
0.2769	-1.088447	-5851884.	0.9600	0.050190	331601.5	C
0.0091	2.616997	102687.9	0.0082	2.653265	120345.9	B3
0.0004	-3.565054	-438841.2	0.0006	-3.467684	-477910.8	B2
			0.3599	-0.916345	-0.075468	Re
0.0025	3.042246	0.227700	0.0012	3.263245	0.246481	Be
0.0147	2.449137	20183.60	0.0070	2.706027	23228.51	W
			0.2275	-1.208286	-725111.7	Kh
			0.2323	-1.195921	-850853.4	Ed
0.0000	14.89337	0.007347	0.0000	5.943334	0.008680	Rc
0.0262	2.230138	0.126359	0.0523	1.945187	0.118265	Cr
0.0055	2.788006	7003912.	0.0067	2.721568	7091033.	Mz
			0.7345	-0.339343	-0.008451	SA
	0.495404			0.499664		R-squared
	0.488368			0.488612		Adjusted R-squared
	70.40796			45.21192		F-statistic

جدول ۲. برآورد مدل تخصیص پس‌انداز به سرمایه‌گذاری رسمی

مدل ۲ سرمایه‌گذاری رسمی (SB)			مدل ۱ سرمایه‌گذاری رسمی (SB)			متغیر توضیح دهنده
سطح معناداری	آماره t	ضریب	سطح معناداری	آماره t	ضریب	
0.0001	3.837014	24216554	0.0062	2.746136	26846698	C
			0.7433	-0.327696	-22277.88	B3
0.0208	-2.318966	-407553.7	0.0138	-2.470833	-513909.3	B2
			0.2495	-1.152859	-0.144431	Re
			0.4352	-0.781032	-0.088701	Be
0.0100	-2.586353	-31535.98	0.0064	-2.737055	-35622.01	W
0.0185	-2.362697	-1986106.	0.0607	-1.879586	-1682077.	Kh
			0.2071	1.263364	1344319.	Ed
0.0000	6.354874	0.004533	0.0018	3.135344	0.007105	Rc
0.0000	8.536911	0.592085	0.0000	7.663334	0.677705	Cr
			0.6793	-0.413723	-1648216.	Mz
			0.8830	-0.147205	-0.009819	QH
0.0000	11.44213	4.179232	0.0000	10.94918	4.487675	SR
	0.406122			0.410415		R-squared
	0.399176			0.396180		Adjusted R-squared
	58.46889			28.83051		F-statistic

جدول ۳. برآورد مدل تخصیص پس انداز به قرض و سرمایه گذاری با سود نزد دیگران

مدل ۲ وام و سرمایه گذاری با سود ثابت نزد دیگران (SR)			مدل ۱ وام و سرمایه گذاری با سود ثابت نزد دیگران (SR)			متغیر توضیح دهنده
سطح معناداری	آماره t	ضریب	سطح معناداری	آماره t	ضریب	
0.4081	-0.827973	-690149.9	0.3987	-0.844728	-816775.2	C
			0.6425	0.464507	3101.741	B3
0.0028	3.002637	60005.62	0.0053	2.798922	57088.30	B2
0.0000	4.840851	0.058292	0.0000	4.879434	0.058740	Re
			0.8593	0.177355	0.001980	Be
0.0000	4.481122	5736.967	0.0000	4.253774	5382.090	W
0.0143	-2.457714	-232700.6	0.0247	-2.252688	-234651.7	Kh
0.0786	-1.762680	-158969.8	0.0566	-1.910592	-167941.9	Ed
0.0001	-3.959381	-0.000851	0.0000	-4.137439	-0.000914	Rc
0.0000	-4.970012	-0.039995	0.0000	-4.584834	-0.041254	Cr
0.0000	-5.282543	-1857623.	0.0000	-4.938410	-1887217.	Mz
0.0000	10.89161	0.044870	0.0000	10.94918	0.043305	SB
			0.5443	0.606738	0.003974	QH
	0.338592			0.336899		R-squared
	0.326920			0.320888		Adjusted R-squared
	29.00917			21.04238		F-statistic

منابع و مآخذ

- ابراهیمی، محمدحسین (۱۳۷۱) قرض‌الحسنه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ابوجعفری، روح اله (۱۳۸۹) بررسی الگوهای سازماندهی نظام بانکی بدون ربا و پیشنهاد استفاده از روش‌های سرمایه‌گذاری ریسک‌پذیر، دوفصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، دوره ۲، شماره ۴، بهار و تابستان ۱۳۸۹، صفحه ۱۶۳-۱۸۸.
- ابونوری، اسماعیل و افسانه قاسمی تازه آبادی (۱۳۸۶) ارزیابی اثر ارزش افزوده قرض‌الحسنه بر توزیع درآمد (با استفاده از داده‌های پانل بین‌استانی)، فصلنامه اقتصاد اسلامی، دوره ۷، شماره ۲۸، زمستان، صفحه ۱۳۹-۱۶۴.
- اثنی عشری، ابوالقاسم و محمدرضا بابایی سمیرمی (۱۳۸۸) برآورد تابع تقاضای پول در سپرده‌های قرض‌الحسنه بانک‌های ایران، فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی، سال هفدهم، شماره ۵۱، ۱۰۴-۹۳.
- اسلامی، زهرا (۱۳۷۵) بررسی عملکرد سیستم بانکی و صندوقهای قرض‌الحسنه در خصوص سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز و تسهیلات اعطایی قرض‌الحسنه ۱۳۶۸-۷۳، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم بانکداری، مؤسسه عالی بانکداری ایران.
- توتونچیان، ایرج (۱۳۷۷) بازنگری در مفاهیم پول، بهره و سرمایه از دیدگاه اسلامی، مجله دانشکده علوم اداری و اقتصاد دانشگاه اصفهان، س ۱۲، ش ۱، ۲۳-۶۲.
- حبیبیان نقیعی، مجید (۱۳۸۲) قرض‌الحسنه و راهبردهای توسعه اقتصادی، وزارت امور اقتصادی و دارایی.
- حبیبیان نقیعی، مجید (۱۳۸۳) قرض‌الحسنه: نگرشی تفسیری - روایی، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۳، صص ۳۴-۱۱.
- حسن زاده، علی و اعظم احمدیان (۱۳۹۱) تأثیر ابزارهای مالی اسلامی بر رشد سرمایه‌گذاری، دوفصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، دوره ۵، شماره ۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، صفحه ۲۹-۵۸.
- حسن‌زاده، علی، و کاظمی، مهین دخت (۱۳۸۳) صندوقهای قرض‌الحسنه: ارزیابی کارکرد در بازار پول و اعتبار کشور، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۳، صص ۷۵-۵۷.
- سهیلی، کیومرث و مجتبی‌الماسی و الهام لرستانی (۱۳۸۸) مقایسه کارایی عقد قرض‌الحسنه و عقود مشارکتی در بانکداری بدون ربا به روش تحلیل پوششی داده‌ها، مطالعه موردی بانک ملت استان کرمانشاه، دوفصلنامه علمی-تخصصی مطالعات اقتصاد اسلامی- سال دوم، شماره دوم بهار و تابستان، ۹۴-۷۱.
- سیفلو، سجاد (۱۳۸۹) حساب سرمایه‌گذاری ویژه راهکاری برای سود ثابت، دوفصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، دوره ۲، شماره ۴، بهار و تابستان ۱۳۸۹، صفحه ۱۲۵-۱۴۶.
- شعبانی موثقی، حبیب‌الله (۱۳۹۳) تحلیل فقهی جایزه‌های بانکی در سپرده‌های پس‌انداز، دوره ۱۴، شماره ۵۵، پاییز ۱۳۹۳، صفحه ۱۴۷-۱۶۴.
- صدر، سیدکاظم (۱۳۸۴) محاسبه هزینه تسهیلات قرض‌الحسنه و مقایسه آن با سایر عقود اسلامی فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۹.
- طییبی، کمیل (۱۳۸۳) بررسی تحولات صندوق‌های قرض‌الحسنه استان اصفهان، مجموعه مقالات پنزدهمین همایش بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری.
- فیوضات، ابراهیم و مهدی مهدوی (۱۳۸۵) دولت و تشکل‌های مردمی با مروری بر دو تجربه تعاونی‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه، مجله علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، ۱۰۴-۸۳.
- عباسی، زهرا و سیدکاظم صدر (۱۳۸۴) محاسبه هزینه تسهیلات قرض‌الحسنه و مقایسه آن با سایر عقود اسلامی، فصلنامه اقتصاد اسلامی، دوره ۵، شماره ۱۹، زمستان ۱۳۸۴، صفحه ۱۳-۴۴.
- عرب مازار، عباس و سعید کیقبادی (۱۳۸۵) اندیشه جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی ایران، فصلنامه اقتصاد اسلامی، دوره ۶، شماره ۲۲، زمستان ۱۳۸۵، صفحه ۱۳-۴۶.
- صدیقی، محمد نجات اله و دیگران (۱۳۷۵) «مباحثی در اقتصاد خرد با نگرش اسلامی»، ترجمه حسین صادقی، تهران: موسسه

تحقیقات اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس،.

- عزتی، مرتضی (۱۳۸۲) اثر ایمان دینی بر رفتار مصرف کننده، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۱، پاییز، ص ۱۱-۳۴.
- _____ (۱۳۸۴) تخمین تابع مخارج مذهبی (مخارج در راه خدا) مسلمانان»، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش ۱۸.
- _____ (۱۳۸۷) عوامل موثر بر استفاده افراد از پول برای سرمایه‌گذاری با پرداخت قرض‌الحسنه، فصلنامه دین و اقتصاد. ش ۶.
- _____ (۱۳۹۳) ارزیابی اثر بازارهای مالی بر بازار قرض‌الحسنه، جستارهای اقتصادی، شماره ۲۲، پاییز و زمستان، صص ۱۸۵-۱۵۵.
- _____ (۱۳۹۴) اقتصاد خرد ۳: تحلیل رفتارهای اقتصادی در چارچوب اسلامی، تهران، سمت.
- عزتی، مرتضی و نجفی، محدثه، (۱۳۹۲) برآورد اثر سرمایه دینی و اقتصاد دانش پایه بر قرض‌الحسنه در ایران، مجموعه مقاله‌های هفتمین همایش دو سالانه اقتصاد اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس، ص ۲۴۴-۲۲۵.
- لشکری، محمد و مهرپارسا، زکیه (۱۳۹۳) دوفصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، سال ۶، ش ۱۲، بهار و تابستان ۱۳۹۳، صص ۱۱۳-۱۲۸.
- موسویان، سیدعباس (۱۳۸۳) ارزیابی سپرده های بانکی و پیشنهاد سپرده های جدید، دوره ۴، شماره ۱۵، زمستان ۱۳۸۳، صفحه ۳۱-۵۴
- موسویان، سیدعباس (۱۳۸۳) طرحی برای ساماندهی صندوق های قرض الحسنه، فصلنامه اقتصاد اسلامی، دوره ۴، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۳، صفحه ۳۵-۵۷
- موسویان، سید عباس و سیدمحسن فاضلیان؛ مهدی علی حسینی (۱۳۹۵) آسیب‌شناسی تعاونی‌های اعتبار و ارائه الگوی مطلوب، دوره ۱۶، شماره ۶۱، بهار ۱۳۹۵، صفحه ۱۰۹-۱۳۶
- میرمعزی، سید حسین (۱۳۸۳) هزینه فرصت سرمایه گذاری در اقتصاد اسلامی، فصلنامه اقتصاد اسلامی، دوره ۴، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۳، صفحه ۷۵-۹۷
- میر معزی، سیدحسین (۱۳۸۴) الگوی ذخایر سپرده های بانیک در بانکداری اسلامی، دوره ۵، شماره ۱۷، زمستان ۱۳۸۴، صفحه ۴۵-۷۴
- نظریور، محمدنقی و محبوبه ابراهیمی (۱۳۸۸) طراحی صندوق سرمایه‌گذاری مشترک اسلامی در بازار سرمایه، فصلنامه اقتصاد اسلامی، دوره ۹، شماره ۳۳، زمستان ۱۳۸۸، صفحه ۶۳-۹۴
- وحید مهربانی (۱۳۹۱) حذف بهره سپرده و پیامد آن برای هزینه رفاهی تورم: یک رویکرد نظری، دوفصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، دوره ۴، شماره ۸، بهار و تابستان ۱۳۹۱، صفحه ۵-۱۹
- Khan, M. F, (1991). Time Value of Money and Discounting in Islamic Prespective, Review of Islamic Economics, Vol 1, No 2.
- Toutounchian, Iraj (2005) Islamic Leasing and its Impact on Islamic Banking in Iran, Paper Presented at International Conference on Islamic Leasing, Joman Al-Khaleej Centre for Islamic Finance Consultancy, February 13 &14, Kuwait.
- Toutounchian, Iraj (2009) Islamic Banking and Islamic Capital Market as it Should be, Presented at Bank Negara, Malaysia, Nov. 24, 2009.
- Shaker, K, (1993), Determinate of Private in Pakistan, IMF Working Paper, Vol 30.